

РЕЦЕНЗІЇ

КРУШЕЛЬНИЦЬКА Л.І.:

Teresa Wegrzynowicz. Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. PMA, Warszawa, 2001.

У музеях Польщі, передусім Кракова і Варшави, зберігаються численні археологічні матеріали, а то й цілі колекції, що були знайдені на землях України і Білорусі наприкінці ХІХ-початку ХХ століття. Властиво, йдеться переважно про збірки з України, бо порівняно з ними, білоруських матеріалів у музеях є значно менше. Велика частина цих матеріалів була зібрана на території Полісся, Волині і Прикарпаття; хоч окремі знахідки походять зі східних областей України, навіть з віддалених районів Донеччини. Багато з них потрапили в музеї Польщі від аматорів, часто землевласників, які знаходили їх на своїх земельних ділянках, але також зі збірок археологів, які в різний час проводили на тих землях розкопки

Довголітній працівник Варшавського археологічного музею і відомий вчений — пані Др. Тереса Венгжинович порадувала археологів, передусім тих, хто цікавиться стародавньою історією України і Білорусі, дуже потрібною книгою. Дослідниця описала матеріали кінця бронзового-початку залізного віків, що сьогодні зберігаються у Державному археологічному музеї Варшави. Книгу важко назвати тільки каталогом; вона складається з п'яти розділів. Крім власне каталогу, що вміщує скрупульозно описані пам'ятки, наведена історія досліджень (розділ перший і другий), включно з простеженням перебігу відкриття і шляхів потрапляння знахідок у той чи інший музей, поки остаточно вони не стали експонатами Варшавського археологічного музею.

Розділ третій - це кількісна характеристика збірок і аналіз кераміки, металевих речей, виробів з каміння, кременю, скла. І, врешті, - четвертий розділ, у якому авторка описує матеріали згідно з їхньою належністю до археологічних культур чи груп кінця бронзового і ранньозалізного періодів. Йдеться про збірки комарівської, лужицької, висоцької, Гава-голіградської культур, пам'ятки так

званого ранньоскіфського часу, милоградської і поморської культур. У багатьох випадках, описуючи матеріали з України, Т.Венгжинович притримується традиційного в археології хронологічного поділу і визначення культурної належності, але на багато пов'язаних з ними питань висловлює своє власне бачення.

П'ятий розділ відрізняється від інших, бо він присвячений винятково технологічному аналізу кераміки. Це зрозуміло, бо Др.Венгжинович, відома як скрупульозний дослідник кераміки, не могла залишити цю важливу проблему поза увагою.

Крім добре виконаних ілюстрацій варшавських колекцій, у книзі є шість карт, де показано місцезнаходження кожної пам'ятки, (за належністю до тої чи іншої культури), солідний список використаної авторкою літератури і резюме англійською та українською мовами. Треба зазначити, що підписи під ілюстраціями зроблені також трьома мовами (польською, англійською і українською), при тому українські адміністративні назви звучать порівняно з багатьма ще радянськими публікаціями винятково докладно.

Найстаршою знахідкою з України у Варшавському музеї є сокирка з Сапогова на Івано-Франківщині, що потрапила в котрийсь з польських музеїв ще у 1887 р. Найпізніші - археологічні матеріали, виявлені в 30-х роках ХХ ст. Серед дослідників, які передавали в один з давніших - Музей доісторичних старожитностей, виявлені ними археологічні матеріали, авторка називає передусім О.Бидловського і Ф.Пулявського, які досліджували на Західному Поділлі кургани, що власне з тої пори вважалися похованнями скіфів-номадів і які тоді найбільше цікавили дослідників. Дуже багато в збірках музею бронзових наконечників стріл скіфського типу, що походять з цілої України, на жаль переважно з невизначених місцевостей, у тому числі згадана вже серія стріл з Донеччини, передана до музею Й.Заборським. У 20-х роках на всій території, що належала тоді до Польщі, в тому числі і Західної України, працювали вихідці одної з найстарших археологічних установ - Державної спілки консерваторів археологічних пам'яток (Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Archeologicznych). Східними районами опікувався тоді представник цієї Спілки - український археолог Богдан Януш (Карпович*). З 1928 р., коли був зорганізований Варшавський археологічний музей, на теренах працювали його делегати, одним з яких був археолог і відомий

* Василь Карпович (1887-1930) - автор численних праць, у тому числі актуального донині каталогу усіх наявних тоді археологічних пам'яток (*Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej. - Lwów, 1924 -1925*).

краєзнавець Волині О.Цинкаловський. Це не заважало йому бути також членом Наукового товариства ім. Шевченка і докладно звітувати туди про проведену ним на Волині роботу.

Описана Т.Венгжинович історія археологічних збірок пізньобронзового і ранньозалізного періодів стосується не тільки їхнього походження й авторства людей, які передали ці матеріали до музеїв. Дослідниця, як уже зазначено, намагається простежити (наскільки це можливо) увесь їхній шлях до моменту появи в Варшавському археологічному музеї, усі перетурбації воєнних літ, перекидання з місця на місце і, врешті, виправити не завжди докладне опрацювання пам'яток. Незалежно від застереження Т.Венгжинович стосовно того, що їй не завжди вдалося точно визначити склад і місцезнаходження колекцій, а також впевнено зарахувати їх до окремих стилістично і територіально близьких культур (передусім у перемішаних комплексах), пам'ятки в каталозі представлені дуже старанно. Опис кожної колекції чи окремої знахідки складається з шести частин: інформації, де наведено усі джерела походження пам'ятки і її «метрики»- запис в інвентарній книзі; матеріали - це характеристика знахідок чи знахідки, опис складу колекції й окремих матеріалів; збірки, де крім інвентарних номерів Варшавського археологічного музею, є усі записи, зроблені в каталогах різних музейних установ, через які пройшла ця колекція чи знахідка; культура і хронологія (іноді одне або інше) пам'яток; література, де, крім публікацій, використані також архівні записи; зауваження, де наведено додаткову інформацію і висновки автора.

Каталог пам'яток з території України має, безумовно, особливу цінність для дослідників археологічних старожитностей пізньобронзового і ранньозалізного періодів. Тут представлені численні неопубліковані матеріали з нашої території, в тому числі і такі, до яких не завжди був доступ, навіть для тих українських археологів, які мали можливість працювати у фондах Варшавського археологічного музею. Передусім тому, що відрядження до Польщі, які можна було отримати, були завжди надто короткими для навіть побіжного перегляду фондового багатства Варшавського музею. Описані авторкою зібрані в комплексах матеріали значно доповнюють (підтверджують, або навпаки, - ставлять нові проблеми) наші уявлення про поширення тих чи інших культур зазначених періодів на українських землях. Уже сам факт підписів українською мовою і залучення широкого українського резюме свідчить, що Др. Венгжинович передбачала: її книга зацікавить українське наукове середовище.

Характеристика матеріалів культур середньої бронзи, від яких розпочинає опис Др. Венгжинович, належить, мабуть до найскладніших, хоч би тому, що сьогодні все ще є значна розбіжність в оцінці походження культур і груп так званого тшцінецько-комарівського культурного кола. Бажання різних дослідників приєднати якнайширшу територію до культури, що поширена в цьому часі на «власних теренах» (Костіша, комарівської, тшцінецької, східнотшцінецької, сосницької) (A. Gardawski¹, A. Вульпе², M. Florescu, I. Swiesznirow³, J. Dębrowski⁴, С. Березанская⁵ і багато інших.) значно ускладнили визначення окремих пам'яток. Остаточну плутанину внесли вже найновіші висновки деяких авторів, наприклад С. Лисенко⁶, яка, за її терміном, «комарівську лінію розвитку» узалежнила від тшцінецької культури, додаючи до цього культурного комплексу ще й культури епохи пізньої бронзи (білогрудівську). Не заперечуючи зв'язків між цими культурами і групами, все ж таки варто розставити їх усіх на відповідні їм місця. Віддаємо належне Т. Венгжинович, яка старалася об'єктивно оцінювати ту чи іншу пам'ятку з варшавської колекції. Більшість з них походили з Південного Полісся і Волині (часто зібрані на поверхні піщаних дюн), тобто з території, яка, на думку багатьох дослідників, належала до ареалу поширення тшцінецької культури.

У Варшаві є відомий скарб з Пересопниці, що за традицією (ще від відкриття його О. Цинкаловським⁷) зараховувався до комарівської культури. Т. Венгжинович справедливо зіставила його з аналогами в культурах пізньої бронзи і раннього заліза та передатувала пізнішим часом (с. 68). Це саме стосується збірок з Костянця і Козліна на Рівненщині, де, крім ранніх, є також матеріали пізніших культур. До

¹ Gardawski A. Plemiona kultury trzcinięckiej w Polsce. *Materialy Starożytne*. – 1959. – Т.5. – S.7-189.

² Вульпе А. К вопросу о периодизации бронзового века в Молдове // *Дасія*. – 1961. – Т.5. – С.19

³ Swiesznirow I. Kultura komarowska. *Archeologia Polski*. – 1967. – Т.12. Z.1. – S.39-107.

⁴ Dębrowski J. Powiazania ziem Polski z terenami wschodnimi w epoce Brązu. – Wrocław-Warszawa – Krakow, 1972. 319 s.

⁵ Березанська С.С. Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні і Сеймі // *Археологія*. – К., 1957. – Вип.ХІ.– С.87-94; Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине – К., 1972. – С.196.

⁶ Лисенко С.Д. К вопросу о месте памятников белогрудовского типа в системе культур эпохи поздней бронзы Восточной Европы // *Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження*. – Одеса, 2002. – С.92-93.

⁷ Cynkalowski A. *Materialy do pradziejow Wolynia i Polsce Wolynskiego*. – Warszawa, 1961. – 263 s. XXXI tabl.

речі, заперечення авторки щодо поширення культури Ноа на Волині не справедливе. Нині знаємо численні пам'ятки цієї культури, які вздовж лівих приток Дністра заходять далеко на північ (Krušelnyc'ka. 1998). Матеріали, відкриті мною в Костянці Дубнівського району, свідчать про значні впливи культури Ноа. Не виключено, що представлені Др. Венгжинович окремі фрагменти кераміки з Колодна Кременецького району (рис. 14, b), з Костянця (рис. 14, j, i), та навіть великий зерновик з нехарактерними для комарівської культури вертикальними вінцями і широкою листовою під ними, належать до культури Ноа.

Пам'ятки лужицької культури - нечисленні і походять майже винятково з нинішніх прикордонних районів Надбужжя. Найцікавішими у цій частині роботи є роздуми автора над проблемами багатой пам'ятки, відкритої ще О. Цинкаловським і повністю опублікованої Т. Венгжинович⁸, могильника в Млиниськах. На думку дослідниці, пам'ятка несправедливо зачислена до так званої ульвівської групи лужицької культури. Маючи в розпорядженні публікації досліджених порівняно недавно Дм. Павлівом⁹ двох могильників цієї групи, що дали дуже цікавий матеріал, і порівнюючи з ним пам'ятку в Млиниськах, авторка виявила відмінність керамічних форм. Крім типових і локальних рис млиниської пам'ятки, Т. Венгжинович вважає, що в її кераміці є багато спільного з керамічними виробами середньопольської і східньо-мазовецької лужицьких груп (с. 74). Стосовно сумнівів щодо справедливої хронології пам'яток в Тяглеві і Рованцях, яку пропонує Дм. Павлів, питання, мабуть, є відкритим. Річ у тому, що, датуючи їх, дослідник узяв до уваги значно ширше культурне коло «урнових полів», ніж винятково лужицьку культуру, тобто вважав, що впливи на нашу територію нового культурного стилю, що запанував у Європі (можливо й міграційні), не мусили бути односторонніми.

Як зазначає Т. Венгжинович, висоцька культура, поширена в межах Львівської, Волинської Тернопільської і Рівненської областей, безумовно належить до найліпше досліджених. Матеріали цієї культури, що містяться у Варшавському археологічному музеї, походять з тринадцяти об'єктів.

Правда, деякі з археологічних речей потребують уточнення, зокрема щодо хронології. Це відноситься, передусім, до бронзових виробів, зокрема прикрас, які були в ужитку тривалий час. А окремі

⁸ *Węgrzynowicz T. Smentarzysko kultury tuzyckiej w Młyniskach dawny powiat Włodzimierz-Wołyński. Wiadomości Archeologiczne. T.34. – S.9-28.*

⁹ *Павлів Д. Нові пам'ятки лужицької культури на заході України // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – К., 1993. – С.11-56.*

керамічні вироби можуть однаково відображати як пізній розвиток висоцької культури, так і початки черепино-лагодівської групи ранньозалізного періоду. Не були відомі нам і окремі речі з висоцького могильника, які також потрапили до музею в Варшаві. Хочу лише зазначити, що кістяний предмет з цієї збірки не є, мабуть, молотком, а навершям милиці. Такі предмети виявлені й на інших висоцьких пам'ятках. Також не погоджуюся з трактуванням гостродонної посудинки (ріг достатку) з цієї збірки, як належну винятково до лужицької культури. Це, очевидно, відгомін ідеологічних уявлень культур «урнових полів», які сягали далеко поза межі ареалу їхнього поширення.

Дуже гарними у цій колекції є крем'яні вістря стріл, уперше докладно нарисовані (рис.45). Багато уваги приділяє дослідниця матеріалам з печери в Куликові біля Крем'янця. Ця пам'ятка, відкрита і досліджена 1936 р. К.Яжджевським і О.Цинкаловським, - одна з найоригінальніших, зберігала в печері побиті і перемішані кістки 11 осіб і поряд посуд висоцької культури.¹⁰ Їхня публікація у 1961 р. О.Цинкаловським, не давала повного уявлення про усі знахідки з Куликівської печери. Ми також не знали, що вони зберігаються у Варшавському музеї. Нині такі печери з похованнями відомі й на інших територіях, зокрема також на Середньому Придністер'ї.

Ще раз хочу підкреслити, що навіть опубліковані раніше матеріали (наприклад культури Гава-Голігради, чи з курганів Західного Поділля), набагато краще зарисовані в книзі Др. Венгринович, передусім в порівнянні з фотографіями, що ними проілюстрував свою монографію Т.Сулмірський. Значно збільшилась кількість пам'яток лежницької і могилянської груп, в порівнянні з тими, які були в нашому розпорядженні і на підставі яких вдалося виділити вказані культурні групи ранньозалізного часу. Це стосується і милоградської культури. Щодо черепино-лагодівської групи, виділення якої Т.Венгжинович вважає проблематичним, сподіваюся, що причиною такого висновку був брак належної інформації. Я даліше притримуюся думки, що черепино-лагодівська група належить до тої ж культури, що і ранньозалісні пам'ятки Західного Поділля, тобто привнесена населенням, яке просунулося з районів Поділля. Ця група остаточно сформувалася на висоцькій території, що і було причиною наявності в її комплексах багатьох пізньовисоцьких елементів. Що стосується так званих «скіфських» пам'яток Західного Поділля, як на сьогодні ми не

¹⁰ Бандрівський М. Печерний могильник висоцької культури в Куликові поблизу Кременця (За матеріалами розкопок О.Цинкаловського і К.Яжджевського. 1937 р.// Волинь незабутня. Тези VI регіон. наук.-практ. конф. – Рівне, 1995. – С.14-16.

маємо доказів перебування на на цих землях етнічних скіфів. Специфічний «ранньокочівницький» наліт, що простежується в західно-подільській групі пам'яток, сформувався раніше, ніж могло дійти до переміщень автентичних скіфів¹¹.

Стаття надійшла до редколегії 28.02.2003

Прийнята до друку 3.02.2003

¹¹ Бандрівський М., Крушельницька Л. Поховальний обряд непоротівської групи пам'яток // Чорноліська культура Середнього Подністров'я. – Львів, 1998. – С.201-208.